

אילפא ורבי יוחנן

- א. רקע
- ב. האירועים
- ג. הקשר ההלכתי
- ד. מילות מפתח
- ה. מבחן החיים

חברנו היקר אריה ז"ל, שילב בחייו את התורה ועולם החול. על בחירה זו נעמוד בניתוח אגדה על אילפא ורבי יוחנן. להלן האגדה (תענית כא ע"א) מתורגמת מארמית:

אילפא ורבי יוחנן היו לומדים תורה, והיה דחוק להם מאד.
אמרו: נקום, נלך, נעשה עסק, ונקיים בנו "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים ט"ו, ד).

הלכו וישבו תחת קיר רעוע ואכלו לחם.

באו שני מלאכי השרת.

שמע רבי יוחנן שאמר אחד לחברו: נפיל עליהם קיר זה ונקטלם, שמניחים חיי עולם הבא ועוסקים בחיי שעה! אמר לו חברו: נעזבם, שיש בהם אחד שעומדת לו שעתו. רבי יוחנן שמע, אילפא לא שמע.

אמר לו רבי יוחנן לאילפא: שמע מר דבר? אמר לו: לא.

אמר: מכך ששמעתי אני ואילפא לא שמע, משמע מזה שלי עומדת השעה.

אמר לו רבי יוחנן: אחזור ואקיים בי "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (שם, יא).

רבי יוחנן חזר, אילפא לא חזר.

עד ששב אילפא – מלך רבי יוחנן.

אמרו לו: אם ישב מר ולמד לא היה מולך מר.

הלך ותלה עצמו בתורן הספינה.

אמר: אם יש מי שישאל אותי במשנת רבי חייא ורבי אושעיא ולא אפשר לו ממשנתנו

– נופל אני מתורן הספינה וטובע.

בא זקן אחד, ושנה לו: "האומר: 'תנו שקל לבניי בשבת' והן ראויין לתת להם סלע –

נותנין להם סלע. ואם אמר: 'אל תתנו להם אלא שקל' – אין נותנין להם אלא שקל. אם

אמר: 'מתו ירשו אחרים תחתיהם' – בין שאמר תנו, בין שאמר אל תתנו – אין נותנין

להם אלא שקל".

אמר לו: זה מי – רבי מאיר היא, שאמר: מצווה לקיים דברי המת.

א. רקע

סיפורנו עוסק בשני חכמים ארץ ישראלים: ר' יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל, וחברו אילפא. מתוארים בו שני אירועים במהלך חייהם, שביניהם עבר פרק זמן ארוך.

עיקרון חשוב בהבנת טקסט בכלל, ודברי אגדה בפרט, הוא שיש לעמוד בתחילה על הקשיים כולם, ולנסות למצוא להם פתרון שיהיה בו כדי ליישב את כל השאלות או את רובן, בדומה לחידה ומשל. הפתרון משמש מפתח לפתוח בו את שערי האגדה ולהנהירה לפנינו. על פי כלל זה נתבונן בסיפורנו, אשר קריאה בו מעוררת כמה וכמה שאלות וקשיים, הן באשר למבנהו והן באשר לתכניו.

ב. האירועים

האירוע הראשון מתאר את יציאתם המשותפת של שני החכמים "לעשות עסק", ומדגיש את שובו של ר' יוחנן בגפו אל בית המדרש, בהניחו לאילפא להמשיך בדרכו. מדברי המספר משתמע שהשניים ביקשו להפסיק את לימודם מפני ש"היה דחוק להם מאוד". קשיים כלכליים אלה אכן מחייבים לקום וללכת ולעשות עסק, אך שני החכמים עצמם מנמקים את הפסקת הלימוד ברצון לקיים את הפסוק "אפס כי לא יהיה בך אביון". מהי אפוא הסיבה האמתית לכך שר' יוחנן ואילפא הפסיקו את לימודם, ומהי המשמעות של "לקיים בנו" – האם בכלל יכול אדם והאם הוא מצווה לקיים הבטחתו של פסוק? המספר מציין שבהליכתם ישבו תחת קיר, מדגיש כי הקיר רעוע, ושאלו לחם דווקא. לעניינו של הסיפור נדמה שפרטים אלו אינם חשובים כלל.

"באו שני מלאכי השרת". בדרך כלל מלאכי השרת נתפסים כמלאכים השומרים על האדם, המלווים אותו בצאתו ובבואו ומגוננים עליו. ואילו במקומנו מבקשים המלאכים להפיל על היושבים קיר ולקטול אותם – מלאכי חבלה הם אלה, לא מלאכי שרת! הסיפור מדגיש כי המלאך מבקש להפיל עליהם קיר זה, אותו הקיר הרעוע שישבו תחתיו – והרי מלאכים בכוחם להפיל כל קיר, גם קיר איתן. הביטוי "מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה" נזכר במקומות נוספים בדברי חז"ל (למשל שבת י ע"א, שם לג ע"ב, ביצה טו ע"ב), ובכולם נאמרים הדברים כביקורת על התנהגותם של בני אדם. ואולם, בכל המקומות הנזכרים דוחים חכמים (או הסתמא בגמרא) את הביקורת, ורואים בהתנהגותם של מי שהביקורת הופנתה כלפיהם דרך חיובית ונכונה, ואילו במקומנו ר' יוחנן איננו דוחה את הביקורת, אלא אדרבה, הוא מאמצה ושב על עקבותיו!

הביטוי "עומדת לו השעה" יכול להתפרש במשמעויות שונות; ועוד, כאן לא ברור גם אל מי התכוון המלאך – מי הוא זה שעומדת לו שעתו? מתשובת המלאך השני – "נעזבם" – משמע שיש להניח לשניים ללכת לדרכם, ולא לפגוע בהם על שביטלו "חיי עולם". שתיקתו של המלאך הראשון מעידה שהודה לדברי חברו. ואולם ר' יוחנן הסיק שעליו לשוב לבית המדרש, ובכך קיבל את עמדתו הראשונה של המלאך, שגינה את העיסוק במסחר וכינהו "חיי שעה". עם זאת, ר' יוחנן נימק את חזרתו ברצונו לקיים את הפסוק "כי לא יחדל אביון", ולא ברצונו להעדיף "חיי עולם" על פני "חיי שעה". גם כאן נשאלת השאלה: וכי מוטלת על האדם החובה להתאמץ ולהביא את עצמו לידי עניות ואביונות, רק כדי לאמת את דברי הפסוק המתאר מצב שבו "לא יחדל אביון מקרב הארץ"?!

שני הפסוקים המובאים בסיפורנו לקוחים מפרשת שמיטת כספים. לכאורה הם נראים כסותרים זה את זה, וכבר חז"ל בספרי (ודבריהם מובאים בפירוש רש"י על אתר) פותרים סתירה זו ומפרשים: "אפס כי לא יהיה בך אביון" – בשעה שעושים רצונו של מקום, 'כי לא יחדל אביון' – בשעה שאין עושים רצונו של מקום. ואולם, כאן מביא ר' יוחנן את הפסוק "כי לא יחדל אביון" דווקא כאשר הוא רוצה לעשות רצונו של מקום, לשיטתו.

אחת התהיות המרכזיות בסיפורנו נוגעת להתנהגותו של ר' יוחנן כלפי חברו ולהתייחסותו לדרכו. אם אמנם, בעקבות שיחת המלאכים, סבור ר' יוחנן שהליכתם למסחר, שלו ושל אילפא, אינה רצויה לפני המקום, מדוע אין הוא חולק עם רעהו את אשר זכה לשמוע ואת מסקנותיו משיחת המלאכים? מה עוד, שלפי הבנתו של ר' יוחנן, רק בזכותו הקיר לא נפל, הרי בהניחו לאילפא ללכת לדרכו הוא מסכן את חברו וחושף אותו לפגעים מבלי מגן.

האירוע השני מתרחש שנים רבות לאחר הראשון, לאחר שר' יוחנן "מלך", דהיינו נתמנה לראש הישיבה, ועם שובו של אילפא מעסקיו. את דברי מקבלי פניו של אילפא, "לא היה מולך מר", ניתן לפרש לכמה פנים: צער, אכזבה, כעס וקנטור. אילפא ראה בדבריהם ביקורת על דרכו, והציע להעמיד עצמו למבחן. אולם אופן תגובתו משונה: אין הוא מובן ואף נראה ילדותי, הן בתלותו עצמו על תורן הספינה והן באימו להפיל עצמו ולטבוע. כאן המקום לשאול, האם יש קשר בין נושא המבחן בהלכות ירושות – המופיע בסוף סיפורנו ("האומר תנו שקל") – לבין גוף הסיפור, או שכל מבחן, ובכל נושא, היה מוכיח את ידענותו של אילפא, ואך מקרה הוא שנשאל בנושא זה דווקא.

ג. הקשר ההלכתי

עיקרון חשוב מאוד להבנה שלמה של סיפור האגדה, הוא שכל דבר הלכה המשובץ באגדה קשור בקשר מהותי-פנימי לנושא, לתוכן ולמסר של הסיפור. ההלכה קשורה למשמעות העומק של הסיפור, ויש שהיא הכלי העיקרי להבנתו. על כן, כתנאי להבנת הסיפור, יש למצוא תמיד את הזיקה שבין עניינה של ההלכה לבין נושא הסיפור. אף אנו נלך בדרך זו: נמצא את הזיקה, ונוכיח שהיא משמשת מפתח להבנת עומקה של האגדה.

אילפא מבקש להוכיח שתלמודו לא נשתכח ממנו וממשיך להיות חלק מעולמו, אף על פי שיצא מבית המדרש ופנה לעסקים, והוא ומעמיד את ידיעותיו למבחן. הוא מציע להציג בפניו הלכה מברייטא (מקורות תנאיים שאינם כלולים במשנתנו, שנערכה על ידי ר' יהודה הנשיא), והוא ימצא את המקבילה לאותה הלכה במשנה. מבחן זה יש בו כדי להוכיח היקף ידיעות נרחב מאוד, שהרי אילפא נדרש לדעת על פה את כל המשניות והברייטות; נוסף לכך מחייב המבחן הבנה מעמיקה ויכולת השוואה ביניהם. אולם מעיון בתשובתו של אילפא עולה לכאורה שהוא לא עמד במבחן. זאת, מכיוון שלפי תשובתו המשנה המקבילה לדברי הברייטא היא "מצווה לקיים דברי המת", ואילו מן הברייטא עולה שלכאורה אין מקיימים את דברי המת, ופעמים שנותנים לילדים אף יותר ממה שציווה האב, סלע במקום שקל. התשובה היא, שעל פי ההלכה המורה שיש לקיים את דברי המת, אין אנו נדרשים לקיים את דבריו במשמעותם המילולית, אלא את כוונתו. באומרו "תנו שקל לבני" רצונו היה, וכוונתו הייתה, שיש לתת לבניו סכום המספיק לשבוע, לפי הערכתו באותה שעה. אבל כאשר מתברר לנו שאין בשקל כדי לקיים את ילדיו, אנו מצוים (בהתחשב בכוונתו), לתת להם יותר, ובזה אנו מקיימים את דברי המת, כלומר, מכוונים לכוונתו. הדיון ההלכתי מלמדנו שכאשר אדם שומע דברים, עליו להביןם ולכוון לרוחם – עליו 'לשמע' את הכוונה שמאחורי המילים. 'שמיעה זו אינה שמיעה של המילים הנאמרות אלא הבנת המשתמע מהן. באמרנו "שמע ישראל" אין כוונתנו לשמע האוזן של האמירה אלא להבנתה, לירידה לעומק כוונתה ומשמעותה.

כאמור, העיון בהלכה המובאת במהלכה של אגדה יש בו כדי לפתוח לפנינו צוהר לסודה ולמשמעותה. העיקרון העולה מן הדיון ההלכתי הזה, המעלה ששמיעה פירושה הבנה, שמיעת הלב, הוא עניינו העיקרי של החלק הסיפורי של האגדה.

ד. מילות מפתח

כבר לימדונו חכמים וחוקרים שהן בטקסט מקראי, והן בספרות חז"ל, יש לתת את לבנו למילות המפתח כדרך להבנת המשמעות. אף אנו נדרש לכלל זה.

בסיפור שלפנינו הפועל "שמע" חוזר שבע פעמים ואף מתפרש בגוף הסיפור: "מכך ששמעת" = "משמע מזה".

הנפילה מופיעה בתחילת הסיפור ואף בסופו.

הפועל "קיים" נזכר שלוש פעמים: בתחילתו של הסיפור, באמצעו ובסופו.

נבחן ביטויים אלו ומשמעותם בסיפורנו.

השומע הוא ר' יוחנן, דהיינו הוא המבין, הוא בעל השמיעה הפנימית, הנפשית. שמיעתו זו היא הבנת המשמעות של עזיבת לימוד התורה וההליכה שלהם לעשות עסק. כאן המקום לומר שקולות המלאכים שר' יוחנן שמע אינם חיצוניים, אלא קולות שהוא שומע מתוכו, קול נפשו שלו – הקול הפנימי הזה הביאו לידי ספקות בנכונות דרכו.

כל שבעת המופעים של הפועל "שמע" באים במחצית הראשונה של הסיפור – עד שהסיק ר' יוחנן את המסקנה מן הקול הפנימי ששמע, ופנה וחזר לאחוריו.

מדוע שמע ר' יוחנן בתוכו קולות המערערים על הליכתו? כי לפי הבנתו הליכה זו כפולת פנים היא, דיאלקטית: מחד גיסא היא כשיבה תחת קיר רעוע, כלומר, סכנתה מרובה לפי שהיא עלולה להשכיחו את תורתו; ומאידך גיסא יש בה כדי לתת לו לאכול לחם, ביטחון כלכלי. הקול הפנימי ששמע ר' יוחנן נשמע לו כצו עליון (קולות של מלאכים), שמזהירו מפני הליכה שגויה. המשך ההליכה, לפי הבנתו, כמוהו כשיבה תחת קיר רעוע העומד ליפול בכל רגע על היושב בצלו, שכן הוא מסכן את חייו הרוחניים; כל הליכתו תהיה רק בבחינת "אכילת לחם" – הישגים חומריים בלבד: "מניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה".

אילפא לא שמע בנפשו קולות של ערעור על דרכו, ואף לא קולות של היסוס לגבי ההמשך. הוא סבור שקיימת אפשרות לקיים גם חיי שעה שיאפשרו קיומם של חיי עולם.

נשים לב ששמיעתו של ר' יוחנן באה לאחר ששני מלאכי השרת באו, וייתכן ששניהם, גם ר' יוחנן וגם אילפא, חשו בהליכתם של המלאכים לידם, אלא שכל אחד מהם פירש את בואם של המלאכים לפי שמיעתו הפנימית. האחד הבין שהם באים כדי להשיבם מדרכם, והשני סבר שהם באים ללוותם ולסייע בידם בהחלטתם לקיים את

דברי הפסוק "כי לא יהיה בך אביון". מכאן יובן מדוע קולות אלה מעוצבים כקול המלאכים המלווים לו לאדם ושומרים עליו, ואפשר אף מורים לו את הדרך אשר ילך בה.

העיקרון שחובתו של האדם לקיים את דברי התורה "כי לא יהיה בך אביון" מקובל גם על ר' יוחנן, וזהו גם רצונו של מקום. לכן בצעד הראשון מנמקים שני החכמים את הליכתם בפסוק זה. ואולם, פעמים קיים חשש שדרך זו תביא לכך שהקיר ייפול על ההולכים בה, דהיינו הסכנה תגבר על ההבטחה והסיכוי, ואז אין לו לאדם ברירה אלא לבחור בפסוק "כי לא יחדל אביון", גם אם זה אינו המצב האידיאלי. כאשר ראה ר' יוחנן שחברו לא שמע את אשר שמע הוא, הבין שאין הוא צריך לעצור את אילפא מללכת, והניח לחברו להמשיך בדרכו הראויה לו. ר' יוחנן הבין שרק אחד מהם צריך לשוב, ולו עומדת השעה. כלומר שמשמים מצפים ממנו לשוב.

ה. מבחן החיים

אילפא שחזר עם ספינתו ושנתברך בעסקו, מתקבל בדברי ביקורת של הציבור, שהרי תפקיד ראש הישיבה, "מלך", היה ניתן לו לו היה נשאר וממשיך ללמוד. והוא טען כלפיהם: גם בלכתי למסחרי, כשקיימתי חיי שעה, נתקיימו בי גם חיי עולם, לימוד התורה. ואולם אם יוכח שלא עלה בידי לקיים את שניהם, יתברר שצדק ר' יוחנן והקיר היה צריך ליפול עלי. ואם לא נפל עלי הקיר אז, הרי אפול עכשיו מן התורן, ותהיה בכך הוכחה שבחירתי בדרך שגויה.

אילפא נקט באותה לשון שנקט בה המלאך, ובשתייהן הנפילה, אם של הקיר ואם של אילפא, פירושה: שגית בדרכך, הנחת חיי עולם, ועכשיו אין עוד טעם לחייך. אך אילפא, שעמד במבחן ההלכה, עמד גם במבחן החיים.

מתברר שאילפא קיים בחייו צירוף מופלא ומושלם של חיי עולם עם חיי שעה. גם שמו מעיד עליו: תרגום השם אילפא הוא גם לימוד וגם ספינה – תורה עם נחלה. השם הזה הולם את בעליו שצירף חיי עולם עם חיי שעה. שם זה מופיע רק בתלמוד בבלי, בעוד בירושלמי שמו של החכם הוא חילפי, וייתכן שבקוראם לו אילפא ביטאו חכמי בבל את יחסם לדרכו המיוחדת של חכם ארץ ישראלי זה.

הפעל "קיים" מלווה את אילפא ומופיע בפתח הסיפור, באמצעו ובסיומו, כסימני דרך בדרכו של אילפא.

בבחננו את התנהגותם של שני החכמים, ר' יוחנן ואילפא, ואת הגורמים להתנהגותם השונה, אנו מוצאים ששמיעה פנימית של האדם המנחה את דרכו, חייבת להתאים לאישיותו, לעצמתו ולכוחו, ואין תשובה אחת לכול.